

Arapçada Ümm/Anne ve Eb/Baba Lafızlarının Ayetler Işığında Leksikolojik ve Semantik Tahlili

Ahmet GÜR
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
ahmet.gur@ohu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4273-4742

Kenan YENİCELİ
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
kenanyenicali@ohu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2468-2072

Araştırma Makalesi	DOI: 10.31592/aeusbed.1788320
Geliş Tarihi: 21.09.2025	Kabul Tarihi: 01.02.2026

Atıf Bilgisi

Gür, A. ve Yeniceli, K. (2026). Arapçada ümm/anne ve eb/baba lafızlarının ayetler ışığında leksikolojik ve semantik tahlili. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(Özel Sayı), 58-77.

ÖZ

Bu makale, Kur'an'daki aile tasavvurunun merkezinde yer alan "anne" ve "baba" lafızlarını, bu lafızların Arapça karşılıkları olan ümm (أُمُّ) ve eb (أَبُ) kelimeleri üzerinden leksikolojik ve semantik açıdan incelemektedir. Çalışmanın temel sorusu, bu lafızların klasik sözlüklerde, erken dönem şiirlerde ve tefsirlerde çizdiği anlam evreninin nasıl ele alındığıdır. Makalenin özgün yönü, ebeveynlik konusunun yaygın fihri ve ahlaki yaklaşımlarından farklı olarak doğrudan bu lafızların kök anlamları ve Kur'an içi bağlamları çerçevesinde bütüncül bir çözümleme önermesidir. Makalede takip edilen metodoloji, iki aşamalı olarak tatbik edilmiştir. İlk aşamada klasik sözlükler ile Câhiliye ve Muhadram dönemleri şiirlerinden hareketle ümm ve eb lafızlarının leksikolojik verileri, anlam halkaları ve mecazi açılımları belirlenmiştir. İkinci aşamada ise bu bulgular, söz konusu lafızların geçtiği ayetlerde incelenerek kazandıkları çeşitli manalar ortaya konmuştur. Ulaşılan bulgular, ümm lafzının yalnızca biyolojik anneliği değil aynı zamanda "merkez, asıl ve kaynak" manalarını da içerdiğini göstermiştir. Nitekim ayetlerde geçen "ümmü'l-kurâ" ve "ümmü'l-kitâb" gibi örnekler, bu lafzın yöneliş ve kuşatıcılık fonksiyonunu açığa çıkarmaktadır. Eb lafzı ise kök düzeyinde "geçim sağlamak, terbiye etmek ve yön vermek" fiilleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda mezkûr lafzın Kur'an'da biyolojik babadan "ata ve manevi rehberlik" düzlemlerine kadar genişleyen çok boyutlu bir semantiğe sahip olduğu görülmektedir. Sonuç olarak ümm ve eb lafızları, "aidiyet ve yöneliş" zemininde birleşmekle birlikte ümm lafzı merkezilik ve çekim alanı olma; eb lafzı ise himaye ve rehberliği temsil etmektedir. Bu tespit, Kur'an'daki aile tasavvurunun yalnızca biyolojik rollerle değil aynı zamanda merkez-çevre ve koruyucu-önder olma eksenleriyle kurulduğunu ortaya koymaktadır. Makale, lafız-anlam ilişkisinin tarihsel ve bağlamsal yönlerini birlikte değerlendirerek literatürdeki boşluğu doldurma çabası içindedir. Böylece gelecekte vâlide/vâlid gibi bu lafızların muadilleri üzerinde yapılacak karşılaştırmalı analizlere metodik bir zemin sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, anne, baba, leksikoloji, semantik.

A Lexicological and Semantic Analysis of the Terms *Umm* (Mother) and *Ab* (Father) in Arabic in the Light of Qur'anic Verses

ABSTRACT

This article explores the Qur'anic conception of the family by focusing on its two central elements, "mother" and "father," through a lexical and semantic analysis of their Arabic counterparts, umm (أُمُّ) and ab (أَبُ). The central question concerns how these terms are represented in classical dictionaries, early Arabic poetry, and exegetical works, and what kind of semantic universe they construct. The originality of the study lies in moving beyond the common juridical and ethical approaches to parenthood, instead offering a holistic analysis grounded in the root meanings of these terms and their Qur'anic contexts. The methodology is applied in two stages. In the first, lexical data, semantic circles, and figurative extensions of umm and ab were identified in classical lexicons and in the poetry of the Jâhiliyyah and Mukhadram periods. In the second, these findings were examined in relation to Qur'anic verses to demonstrate the layers of meaning these terms acquire in revelation. The findings reveal that umm signifies not only biological motherhood but also "center, origin, and source." Expressions such as umm al-qurâ and umm al-kitâb underscore its semantic roles of orientation and comprehensiveness. Ab, by contrast, is etymologically tied to "providing, nurturing, and guiding." In the Qur'an, its meaning extends beyond biological fatherhood to encompass ancestry and spiritual leadership. Thus, while umm embodies centrality and attraction, ab represents protection and guidance. The study argues that the Qur'anic family vision rests not merely on biological roles but on

conceptual axes such as center–periphery and protector–leader, thereby providing a methodological foundation for future comparative studies on parallel terms like wālida and wālīd.

Keywords: Arabic language, mother, father, lexical analysis, semantics.

Giriş

Aile, insanlık tarihi boyunca toplumların temel yapı taşı olmuş ve bu yapının merkezinde kurucu iki unsur olarak “anne” ve “baba” yer almıştır. Bu evrensel gerçeklik, ilahi metinlerde de kendine özgü bir dille ifadesini bulmuştur. Özellikle Kur’an-ı Kerim’de anne ve baba kavramları, yalnızca biyolojik birer rolü değil aynı zamanda ahlaki, hukuki ve manevi sorumlulukları da içeren anne ve babanın kurucu unsur rolüyle belirlediği aileyi bir kurum olarak ele almıştır. Kur’an’ın aileye dair sunduğu bu zengin tasavvuru doğru bir şekilde anlayabilmek için ayetlerin nazil olduğu dilin, yani Arapçanın sözlük anlamlarını inceleyen *لُغَوِيّ*/leksikolojik ve kelimelerin bağlamsal değişimlerini araştıran *دَلَالِي*/semantik inceliklerine inmek zorunlu bir hâl almaktadır. Zira Kur’an, lafızları tarihsel kullanımları üzerine inşa ederken metin içi bağlamlarda onlara yeni anlam yönleri kazandırmıştır.

Arapçada “anne” ve “baba” için kullanılan “ümm” (أُمُّ) ve “eb” (أَبُ) kelimeleri, lügatte belirli bir anlamı ifade etmektedir. Fakat bu sözcüklerin bildirdikleri anlam bunlarla sınırlı değildir. Nitekim bu sözcüklerin Arap dilindeki kullanımları onların çok yönlü bir anlam dünyasına sahip olduklarını göstermektedir. Bu kelimeler, sadece bir nesep ilişkisini belirtmenin ötesinde “kaynak”, “merkez”, “koruyucu”, “rehber” ve “sorumluluk sahibi” gibi soyut ve işlevsel manaları da bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla Kur’an’daki aile tasavvurunu bütüncül bir perspektifle kavrama iddiasındaki herhangi bir akademik çabanın bu temel lafızların dilsel bir tahlilini yapması kaçınılmaz olacaktır.

Çalışmada “ümm” ve “eb” lafızlarının merkeze alınması, Arapçada ebeveynliği ifade eden farklı lafızlar arasındaki anlam ilişkilerini karşılaştırmalı olarak inceleme gereğinden kaynaklanan metodolojik bir tercihtir. Zira Arapçada ebeveynliği ifade eden “ümm/eb” ile “vâlīde/vâlīd” gibi lafızlar hem etimolojik kökenleri hem de kullanım bağlamları itibarıyla farklı anlam alanlarına işaret etmektedir. Bu çerçevede çalışma, öncelikle anahtar kavramların sözlükbilimsel ve anlambilimsel tahliline odaklanmaktadır. Ayrıca anlam sahalarının belirlenmesi sürecinde “vâlīde” ve “vâlīd” gibi lafızlara ise karşılaştırma ve ayrıştırma amacıyla sınırlı ölçüde yer vermektedir. Böylece ebeveynlik olgusunun Kur’an’daki dilsel temsili, ilgili lafızların kök anlamları, tarihsel kullanımları ve Kur’an içi bağlamları dikkate alınarak analiz edilecektir.

Anne ve baba lafızlarının Kur’an’daki kullanımına yönelik dil merkezli çözümleme konusu, literatürde doğrudan ele alınmamıştır. Bu durum, söz konusu lafızların çalışma kapsamında özellikle tercih edilmesinin temel gerekçesini oluşturmaktadır. Mevcut araştırmalar, genellikle tek bir kökün anlam evrimini, ahlaki-teolojik kavramların bağlamsal ilişkilerini veya ebeveynliğin pedagojik boyutlarını incelemiştir. Bu bağlamda Yakup Kılıç’ın *Arapçada “K-‘a-d” Kökünün Semantik Tahlili* adlı kitabı, sözlükten Kur’an’a uzanan semantik çözümleme yöntemiyle çalışmamızla benzerlik göstermekte ancak aile bağlamı yerine tek bir kökün anlam genişlemesine odaklanmaktadır (Kılıç, 2025). Toshihiko Izutsu’nun *Ethico-Religious Concepts in the Qur’an* adlı kitabı da kavramların bağlamsal ilişkilerini ortaya koyması açısından metodolojik paralellik taşımakta fakat çalışmanın odak noktasını dini ve ahlaki kavramlar oluşturmaktadır (Izutsu, 1966). Eserin Türkçe çevirisi, *Kur’an’da Dini ve Ahlâki Kavramlar* adıyla Selahattin Ayaz tarafından yapılmıştır. Arzu Arıkan’ın *Aileyi İlgilendiren Bazı Kur’âni Kavramların Semantik Analizi* adlı makalesi, kavvâm ve itaat kavramlarını semantik açıdan ele alarak aile üzerine katkı sunmakla beraber anne ve baba lafızlarına yönelmemesi bakımından farklı bir zeminde durmaktadır (Arıkan, 2017). Son olarak Mustafa Çoban’ın *Dini Referanslarda Ailenin Sorumluluğu Bağlamında Çocuğun Dini Eğitime Dair Bazı İlkeler* başlıklı makalesi ise ebeveynin sorumluluklarını ortaya koysa da lafız merkezli bir çözümleme sunmamaktadır (Çoban, 2019). Diğer yandan bu literatüre ilave olarak mevcut çalışma, “ümm” ve “eb” kavramlarını ifade eden lafızları doğrudan merkeze alan bir inceleme gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla erken dönemden itibaren teşekkül eden klasik Arapça literatürü temel referans çerçevesi olarak benimsemektedir. Bu doğrultuda “ümm” ve “eb” lafızlarının tahlilinde başta Halîl b. Ahmed’in (ö. 175/791) *Kitâbü’l-‘Ayn*’ı olmak üzere temel lügatler ile Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Taberî (ö.

310/923) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi müfessirlerin tefsirlerinden istifade edilmiştir. Bunun yanında söz konusu lafızların Kur'an'daki farklı bağlamlarda kazandığı anlam alanları ele alınırken Garîbü'l-Kur'ân literatürü kapsamında Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'ânî'l-Kur'ân*'ı ile Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzû'l-Kur'ân*'ı; vücûh-nezâir literatürü kapsamında ise Askerî'nin (ö. 400/1009) *Vücûh ve'n-Nezâir*'i ile Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir*'i, ilgili analiz bölümlerinde sınırlı ve doğrudan bağlamlarda kullanılmıştır.

Bu bağlamda çalışma, şu temel araştırma sorularına cevap aramaktadır: “Kur'an-ı Kerim’de ailenin kurucu unsurları olan anne ve babayı ifade eden ‘ümm’ ve ‘eb’ lafızlarının Arap dilindeki kökenleri ve anlam çerçeveleri nelerdir? Kur'an, bu lafızlara klasik kullanımlarının ötesinde hangi anlam ve işlevsel boyutlar kazandırmıştır?” Bu çalışma, söz konusu kelimeleri lafız-anlam ilişkisi çerçevesinde ele almaktadır. Bu doğrultuda ayetler, hüküm çıkarma veya nüzul bağlamı tartışmalarının nesnesi olarak görülmemiş bilakis Arap dilinin anlam üretme imkânlarını yansıtan metinsel veriler olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın temel hareket noktası, tefsir geleneğiyle irtibatlı olmakla birlikte, yöntem ve amaç bakımından dil bilimi alanına aittir. Tefsir literatürü ise bu analizlerde yardımcı ve doğrulayıcı bir kaynak işlevi görmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada Kur'an'da anne ve babayı ifade eden “ümm” ve “eb” lafızlarının anlam alanlarını ortaya koymak amacıyla nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırma, metin merkezli filolojik ve semantik çözümleme yaklaşımına dayanmaktadır. Bu çerçevede klasik Arapça sözlükler, erken dönem şiir örnekleri ve Kur'an ayetleri karşılaştırmalı olarak incelenerek lafızların tarihsel ve bağlamsal anlam yönelimleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırma Modeli

Bu çalışma, nitel araştırma ilkeleri çerçevesinde tasarlanmış olup metin merkezli bir filolojik çözümleme niteliğindedir. Araştırma, anne ve babayı ifade eden “ümm” ve “eb” lafızlarının geçtiği ayetleri Arap dili çerçevesinden incelemiştir. Bu doğrultuda çalışmada anlamın tespiti, öncelikle lafızların klasik Arapça sözlüklerdeki kök ve sözlük anlamları ile Câhiliye ve Muhadram dönemi şiirlerindeki kullanımları dikkate alınarak belirlenmiştir. Ardından bu veriler, lafızların Kur'an ayetleri içindeki kullanımları esas alınarak yeniden değerlendirilmiştir. Dolayısıyla “bağlam” terimiyle lafızların ayet içindeki konumları, komşu kelimelerle kurdukları anlamsal ilişkiler ve Kur'an içi dağılımları kastedilmiştir. Tarihsel veya sosyolojik bağlamlar ise araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur. “Ümm” ve “eb” lafızlarının tahlilinde klasik Arapça lügatler, şiir istişhatları, Garîbü'l-Kur'ân literatürü, vücûh-nezâir çalışmaları ve klasik tefsirler başlıca veri kaynaklarını oluşturmıştır. Bu kaynak tercihleri, çalışmanın leksikolojik ve semantik niteliğiyle doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda leksikolojik inceleme lafızların kök yapıları ve sözlük anlamlarını tespit etmeye odaklanmıştır. Semantik çözümleme ise bu verilerin Kur'an ayetleri içindeki bağlamsal kullanımlarını esas alarak anlam yönelimlerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Elde edilen veriler, lafızların Kur'an içindeki işlevsel ve kavramsal kullanımlarını belirlemek amacıyla karşılaştırmalı ve sistematik bir analiz sürecine tabi tutulmuştur. Bu süreçte klasik tefsirler, ayetlerin dilsel yorumlarını kontrol etmek ve lafız merkezli tespitlerin Kur'an ilimleri literatürüyle irtibatını sağlamak üzere kullanılmıştır. Tefsirle ilgili tercihlerde bulunmak veya ayetlerden hüküm çıkarma yoluna gitmek çalışmanın odak noktasını teşkil etmemektedir.

Evren ve Örneklem

Araştırma, Kur'an'da aile tasavvurunun merkezinde yer alan “ümm” ve “eb” lafızları üzerine odaklanmaktadır. Çalışma grubunu bu lafızların klasik Arap sözlüklerindeki tanımları, Câhiliye ve Muhadram dönemi şiirlerindeki örnekleri ve Kur'an ayetlerindeki bağlamsal görünüşleri oluşturmaktadır. Şiir örnekleri, lafızların Kur'an öncesi Arapça'daki anlam alanlarını tespit etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu veriler, Kur'an ayetleriyle doğrudan karşılaştırmalı olarak

değerlendirilmiştir. Bu yönüyle çalışma, insan katılımcılar yerine yazılı metinleri inceleme nesnesi olarak ele almıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada kullanılan veriler, anne ve babayı ifade eden “ümm” ve “eb” lafızlarının anlam çerçevesini ortaya koymak amacıyla birden fazla kaynak grubundan derlenmiştir. Bu kapsamda klasik Arapça lügatler, Câhiliye ve Muhadram dönemine ait şiirler ve söz konusu lafızların geçtiği ayetler temel veri setini oluşturmuştur. Kur’an ayetleri, lafız merkezli bir metin korpusu olarak ele alınmıştır. Ayetlerin tarihsel nüzul şartları veya sosyo-politik arka planları analiz kapsamına dâhil edilmemiştir. Bununla birlikte Kur’an lafızlarının anlamlarını tespit edebilmek amacıyla Garîbü’l-Kur’ân literatürü, vücûh-nezâir çalışmaları ve erken dönem dil ağırlıklı tefsirler de tamamlayıcı ve denetleyici kaynaklar olarak kullanılmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Elde edilen veriler iki aşamalı bir süreçle incelenmiştir. İlk aşamada klasik sözlükler ve erken dönem şiirlerinden elde edilen veriler tasnif edilmiş, lafızların kök anlamları ile semantik halkaları belirlenmiştir. Bu aşamada anlam genişlemesi, daralması veya mecazi kullanımlar lafzın sözlük anlamı ile kullanım bağlamı arasındaki ilişki üzerinden değerlendirilmiştir. İkinci aşamada ise bu bulgular, ayetlerle karşılaştırılmış ve böylece lafızların vahiy bağlamında kazandıkları özgün anlam boyutları ortaya çıkarılmıştır. Bu karşılaştırma, lafızların morfolojik yapılarından bağımsız olarak bağlamsal ve işlevsel kullanımları esas alınarak gerçekleştirilmiştir.

Araştırma Etiği

Bu çalışma, insan veya hayvanlarla alakalı bir araştırma olmadığından etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Bulgular

Araştırmanın bulguları, *ümm* ve *eb* lafızlarının Kur’an’da yalnızca biyolojik ebeveynliği değil aynı zamanda çok yönlü anlam alanlarını ifade ettiğini göstermektedir. “Ümm” lafzı, annelik anlamının yanında “merkez, asıl ve kaynak” manalarını da ihtiva etmektedir. Kur’an’daki *ümmü’l-kurâ* ve *ümmü’l-kitâb* örnekleri, bu kavramın yöneliş ve kuşatıcılık fonksiyonlarını ortaya koymaktadır. “Eb” lafzı ise köken itibarıyla “geçim sağlamak, terbiye etmek ve yönlendirmek” fiilleriyle ilişkilidir. Kur’an’da bu lafız yalnızca biyolojik babayı değil atalık, soy bağı ve manevi rehberliği de kapsayan daha geniş bir semantik alan kazanmıştır. Bu iki lafız, aidiyet ve yöneliş zemininde birleşmektedir. Ancak *ümm* lafzı daha çok merkezilik ve çekim; *eb* lafzı ise koruyuculuk ve rehberlik işlevini öne çıkarmaktadır. Sonuç olarak ulaşılan bulgular, Kur’an’ın aile tasavvurunun sadece biyolojik rollerle sınırlı olmadığını aynı zamanda merkez-çevre ve koruyucu-önder eksenlerinde inşa edilmiş çok boyutlu bir anlayışı yansıttığını göstermektedir.

“Ümm/Anne” ve “Eb/Baba” Lafızlarının Leksikolojik ve Semantik Boyutu

Kur’an-ı Kerim’de yer alan kavramların anlam zenginliği, onların hem tarihsel ve kültürel bağlam içinde hem de dilsel yapıları itibarıyla çok boyutlu bir şekilde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Kur’an’da sıklıkla zikredilen ve ailenin temel yapı taşlarını temsil eden “anne” (ümm) ve “baba” (eb) lafızları, yalnızca biyolojik akrabalığı ifade eden terimler olarak değil aynı zamanda dini, ahlaki ve toplumsal sorumlulukları bünyesinde taşıyan kavramlar olarak da incelemeyi hak etmektedir. Bu incelemenin en sağlıklı zemini, lafızların kökenine dair leksikolojik ve anlam alanlarına dair semantik bir yaklaşımla kurulabilir.

Her ne kadar “anne” (ümm) ve “baba” (eb) lafızları, modern okuyucu için ilk bakışta açık ve anlaşılır görünse de bu lafızların klasik Arap dilinde kazandığı anlamların Kur’an’ın bu lafızlara yüklediği muhtevayı daha iyi kavrayabilmek açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Zira Kur’ani

lafızların anlamı, sadece yüzeysel veya çağdaş karşılıklarıyla değil aynı zamanda bu lafızların Arap dilinde kazandığı tarihsel kullanımlarla da şekillenmektedir. Bu durum, özellikle söz konusu kelimelerin Arap toplumunun zihniyet dünyasında neyi temsil ettiğini anlamak açısından da belirleyici bir işlev görmektedir.

Klasik Arap sözlükleri kelimelerin türediği kökler, kullanıldıkları mecazi ve hakiki bağlamlar ile taşıdıkları anlam genişliği hakkında zengin veriler sunmaktadır. Bu eserlerde “ümm/anne” ve “eb/baba” lafızlarının sadece biyolojik ebeveyni değil aynı zamanda “kaynak”, “yönelmek”; “kurucu”, “dayanak” ve “rehber” gibi çeşitli işlevsel anlamlara da sahip olduğu görülmektedir. Belirtilen anlam halkaları, Kur’an’ın aile yapısını tanımlarken ebeveynlere atfettiği merkezi konumun kavranmasına imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla yapılacak bu dilsel tahlil, Kur’an’daki kavramları modern bakış açısıyla değil bunların nazil oldukları orijinal dilsel alan içinde değerlendirme imkânı sunacaktır.

Öte yandan Kur’ani hitabın Arapça oluşu, Kur’an’da kullanılan lafızların anlamlarının Arap dilindeki kelime hazinesi ve bu kelimelerin tarihsel anlam alanlarıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda ilgili lafızlar, sentaktik (sözdizimsel) düzen veya pragmatik kullanımdan ziyade kelimelerin kök anlamları, anlam genişlemeleri ve Kur’an içi anlamsal dağılımları dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle aile yapısının temel unsurlarını ifade eden lafızların gerçek anlam boyutlarını tespit etmek için derinlemesine bir kelime ve anlam çözümlemesine başvurmak elzemdir.

Ümm/Anne Lafızının Leksikolojik ve Semantik Boyutu

Arapçadaki اُمُّ (anne) lafızının anlam alanını tam olarak ortaya koyabilmek için kelimenin kök yapısına inmek gerekmektedir. Bu lafız, Arapçada birinci baktan gelen اُمُّ - يُؤْمُ fiilinden türemiştir. Bu kelimenin tekili اُمُّ, çoğulu ise اُمّهات şeklinde gelmektedir. Burada bulunan “hâ” harfinin zaid olduğu söylenmiştir (Ezherî, 1964, s. 631). Başka bir görüşe göre de اُمُّ kelimesinin çoğulu hem اُمّهات hem de اُمّات şeklinde gelmektedir (İbn Fâris, 1979, s. 21; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 458). Arap dili âlimlerinden Cevherî (ö. 400/1009) ise اُمُّ lafızının aslının اُمّهة şeklinde olduğunu ve bu nedenle kelimenin çoğulunun اُمّهات olarak geldiğini ifade etmiştir. Ona göre اُمُّ kelimesi, insanlar için kullanıldığında çoğulu اُمّهات, hayvanlar için kullanıldığında ise اُمّات şeklinde gelmektedir (Cevherî, 1984, ss. 1863-1864). Bu ayrım, Arapçadaki lafzi ve manevi kullanım bağlamlarının kelime türevlerine etkisini açıkça göstermektedir. Diğer yandan “ümm” lafzı, Arapça gibi Sami dil ailesinden olan Habeşçede “em”, İbranice ve Aramicede “êm”, Süryanicede “emmâ” ve Asurcada ise “ummu” şeklinde gelmektedir (Kemâleddîn, 2008, s. 59).

Lafzın çekirdek anlamı, “yönelmek, kastetmek, bir şeyin kaynağı veya başlangıç noktası” gibi temel anlamlar taşımaktadır (Zemahşerî, 1998; İbn Düreyd, 1987, s. 59; İbn Manzûr, ty., s. 132; Mustafavî, 2009; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 458). Bu yöneliş hem fiziksel bir hareketi hem de soyut bir teveccühü ifade edebilmektedir. Kelimenin tarihsel kullanım alanları bu çok yönlü anlambilimsel çerçeveyi yansıtmaktadır. Mesela Câhiliye şairlerinden Hîre şehrinin kurucusu olan Mâlik b. Fehm Ezdî’ye (ö. 231) ait aşağıdaki beyitlerde اُمُّ fiilinin muzâri formu olan يَوْمُونَ kelimesi, “bir şeye doğru yönelmek” anlamında kullanılmıştır: (Ubeyd, 2000, s. 85)

بِأَبْطَالِ الْمَرَاذِبِ أَلْهَدَّ الْعَدَّانُ

لَقَيْنَا خَلْقَهُمْ عِنْدَ النَّعَادِي

بِفُرْسَانِ اللَّقَاءِ، كَجَنِّ عَانِ

يَوْمُونَ الذِّرَى، وَالْخَيْلُ تَثْرَى

“Düşman atlılarını karşıladık çarpışmada,
Fars şehirlerinin yiğit kahramanlarıyla.

Bu yiğit kahramanlar, dağların zirvelerine doğru yönelirler.
Süvariler, peş peşe hücumla kalkarken zincirini kırmak isteyen cinler misali.”

Şiirde geçen “يُؤْمُونَ الذَّرَى” (dağların zirvelerine doğru yönelirler) ifadesi, *yönelmek* fiilinin dağların zirvesine ulaşmayı hedefleyen bir hareketle nasıl anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Özellikle كَجَنِّ عَانَ “zincirini kırmak isteyen cinler misali” benzetmesi, yönelişin sıradan değil olağanüstü bir kararlılık içerdiğini ima etmektedir. Bu kullanım, Arap dilinde أَمَّ fiilinin yönelme eylemini kararlılık ve hedef bilinciyle ilişkilendiren bir anlama sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yine Arapların أَمَّ فَلَنْ أَمَّ ifadesini, bir kimsenin bir şeye yönelmesi anlamında kullanmaları da bu yönelme temasını güçlendirmektedir (Sâhib b. Abbâd, 1994, ss. 458-461). Bu yönelme fikri, dilin semantik gelişimi içerisinde “temel”, “kaynak” ve “başlangıç noktası” gibi daha soyut ve merkezi anlam alanlarına doğru genişlemiştir.

Söz konusu anlam çerçevesi, Arap toplumunun gündelik söyleminde de kendisini göstermektedir. Zira Arap dilinde bir kavmin reisi ve onların işlerini üstlenen kişiye “O, kavmin anasıdır.” denilmesi (Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 458) lafzın kuşatıcı işlevine işaret etmektedir. Nitekim Cahiliye şairlerinden Şenferâ Ezdî (ö. 554), kendisi gibi saâlik şairlerden (Durmuş, 2019) yakın arkadaşı ve akrabası olan Sâbit b. Câbir’i (ö. 529) överken aşağıdaki beyitlerde أُمِّ عِيَالٍ ifadesini kullanarak onun toplayıcı ve erzak dağıtıcı rolünü vurgulamıştır (Şenferâ, 2004, s. 99):

أَمَّشِي عَلَى أَيْنِ الْعَزَاةِ وَبُعْدَهَا يَفْرَبِي مِنْهَا رَوَاجِي وَغُدُوتِي
وَأُمِّ عِيَالٍ قَدْ شَدَّ هَدْتُ ثَقُوتُهُمْ إِذَا أَطْعَمَهُ تَهُمُ أَحَدًا رَثَ وَأَقَاتِي

“Yorgun savaşçılara doğru giderim uzak bile olsa,
Sabah akşam yürüyüşüm yaklaştırır beni onlara.

Kavmin geçimini üstlenen kişiyi (yemeği taksim eden Sâbit b. Câbir’i) dikkatle izledim.
Onlara yiyecek dağıtsa, (savaşın uzayacağı korkusuyla) az ve ihtiyatlı verirdi.”

Bu anlam birikimi, “أَمَّ” lafzının aynı zamanda toplayıcılık ve kuşatıcılık özelliklerini de beraberinde getirdiğini göstermektedir. Böylece sosyal ilişkilerde de “ümm” lafzına birçok anlam kazandırılmış olmaktadır. Arapçada sıkça karşılaşılan “لَا أَمَّ لَكَ” (Ey anasız kalasica!) veya “تَكَلَّتْ أُمُّكَ” (Anan seni yitirsin!) gibi kalıplar, her ne kadar dışarıdan bakıldığında beddua veya hakaret gibi görünse de bağlama göre farklı anlamlar kazanabilmektedir (Ahmed, 2003, s. 87; Ezherî, 1964, s. 630; Meydânî, ty., s. 242; İbn Fâris, 1979, s. 21; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 458). Genellikle azarlama amacıyla kullanılan bu sözler, kimi zaman hayret, sitem, hatta nadiren övgü gibi olumlu çağrışımlar da barındırabilmektedir. Bu tür deyimlerin doğrudan bir bedduaya dönüştüğü örneklerden biri, Câhiliye döneminde yaşamış kadın şair Hırnık bint Abd’e (ö. 573) aittir. Muallaka şairlerinden Tarafe b. Abd’in (ö. 563) anne bir kız kardeşi olan Hırnık, ağabeyinin öldürülmesine sebep olan Abd Amr b. Bişr’e (ö. ?) karşı öfkesini şu beyitlerle dile getirmiştir (Bedr b. Hifan, 1996, s. 66):

أَلَا تَكَلَّتْ أُمُّكَ عَبْدَ عَمْرٍو أَبَا الْخَرْبَاتِ أَخِيَّتِ الْمُلُوكِ
هُمُ دَخُوكِ لِلْوَرْكَيْنِ دَخَا وَلَوْ سَأَلُوا لَأَعْطَيْتِ الْبُرُوكِ

“Ey Abd Amr! Anan seni yitirsin (yazıklar olsun sana!)
Ey fitne fesatla nam salmış adam! (Bunun için mi) dost oldun krallara?

Onlar, arkandan tekme vurdular sana,
Devenin diz çökmesi gibi oturmanı isteselerdi de bunu yapardın mutlaka.”

Aynı şekilde تَكَلَّتْ أُمُّكَ ifadesi, hadisîşeriflerde de yer almakta ve bu kullanımlarda daha çok sitem, ikaz veya hayret anlamları öne çıkmaktadır. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.), Hz. Muâz’a (r.a.) diline sahip olmanın önemini anlattığı bir hadis-i şerifte, onun “İnsanlar, söyledikleri her şeyden dolayı hesaba çekilecek mi?” sorusuna şöyle cevap vermiştir: “تَكَلَّتْ أُمُّكَ يَا مُعَاذُ هَلْ يَكْبُ النَّاسُ عَلَى وَجُوهِهِمْ فِي النَّارِ إِلَّا خَصَائِدُ أَلْسِنَتِهِمْ” “Anan seni yitirsin ey Muâz! İnsanları yüz üstü cehenneme sürükleyen, dillerinin hasadından başka bir şey midir?” (İbn Mâce, 2012 “Fiten”, s. 640). Burada yer alan “تَكَلَّتْ أُمُّكَ” sözü,

gerçek anlamda bir beddua veya azarlama değil tıpkı “Oldu mu şimdi ey Muâz!” anlamında bir sitem ve hayret ifadesi olarak kullanılmıştır.

Diğer yandan hadisîşerifte geçen اَجْتَنِبُوا الْخَمْرَ فَإِنَّهَا أُمُّ الْخَبَائِثِ “İçkiden uzak durun! Zira içki, bütün kötülüklerin anasıdır.” (Nesâî, 1986 “Eşribe”, s. 2448) ifadesinde olduğu gibi bu kelime, kötülüklerin kaynağı ve toplandığı yer anlamında da kullanılmıştır. Benzer şekilde أُمُّ الشَّرِّ ve أُمُّ الْخَيْرِ gibi ifadelerde de “ümm” lafzı, hayır ya da şer gibi kavramsal zıtlıkların yalnızca başlangıcını değil aynı zamanda o kavramların tamamının toplandığı merkezi ifade etmektedir. Nitekim Ezherî bu deyimlerin, “yeryüzünde hayrın ya da şerrin tamamının kendisinde toplandığı yer” anlamına geldiğini belirtmiştir (Ezherî, 1964, s. 632). Bu tür deyimsel kullanımlar, Arapçadaki anlam örgüsünün ne kadar yoğun bir biçimde kültürel değerlerle örüldüğünü ortaya koymaktadır.

Öte yandan “anne” anlamında kullanılan bir diğer kelime olan “vâlide” lafzına da kısaca değinmek gerekmektedir. Arapçada “vâlide” kelimesi, fiili kökeni itibarıyla doğurma eylemine odaklanmakta ve klasik sözlüklerde genellikle yalnızca biyolojik annelikle sınırlı bir anlam taşımaktadır (Ahmed, 2003, s. 398; Cevherî, 1984, s. 553; Ezherî, 1964, s. 176; İbn Fâris, 1979, s. 143; İbn Manzûr, ty., ss. 4914-4916; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 356). Bu yönüyle kavramsal hassasiyetten çok biyolojik annelik ilişkisini ifade eden bir terim niteliğinde görünmektedir. Oysa “ümm” lafzı hem somut hem de soyut anlam ilişkilerine sahip olması bakımından dilsel ve kültürel bağlamlarda zengin bir kullanıma sahiptir. Bu nedenle çalışmada “anne” kavramının anlam alanı incelenirken ağırlıklı olarak “ümm” lafzı ele alınmış, “vâlide” kelimesine ise sınırlı ölçüde yer verilmiştir. Cahiliye dönemi şairlerinden Mühelhil b. Rebîa (ö. 530), Hâris b. Ubâd’a (ö. 554) yönelik tehdit ve meydan okuma içeren şiirinde geçen şu beyitlerde “vâlide” kelimesine “anne” anlamı vermiştir: (Mühelhil b. Rebîa, 1995, s. 70)

أَسْأَلُ أُمَّ الْوَالِدَاتِ فِي الْأَنْثَى	لَمْ يَفُتْ سَافِرٌ بَقِيَّةَ
بَقِيَّةَ الْوَالِدَاتِ رَهْطُ الرَّجَالِ	صَدَقَ الْجَارُ إِنَّنَا قَدْ قَتَلْنَا

“Hâris”in kılıcı savaşta çıkmadı kınından bile,
Anneleri ziyet eşyalarıyla teslim etti bize.

Esirler de tasdik etti bizim gerçekten öldürdüğümüzü,
Savaşta bir grup adamı at yularları ile.”

İlk beyitte geçen “أُمُّ الْوَالِدَاتِ” lafzı, doğrudan “anneler” anlamında kullanılmış ve kelimenin anlamı, biyolojik anneliğin ötesine geçmeden doğrudan nesep ve soy bağına ima eden bir biçimde yer almıştır. Bu kullanım tarzı da “vâlide” lafzının şiirsel bağlamda bile sınırlı bir anlam taşıdığını, sembolik veya soyut bir anlam kazanmadığını göstermektedir. Buna karşılık, “ümm” lafzı ise Arap dilinde hem somut hem de soyut birçok alana yayılmıştır. Nitekim Arap dilinde أُمُّ الرَّأْسِ (başın annesi) ifadesiyle beynin merkezi konumu, (Ahmed, 2003, s. 87) أُمُّ الطَّرِيقِ (yolun annesi) ile tali yolları kendinde toplayan ana yol, (Ezherî, 1964, ss. 630-635) أُمُّ الطَّعَامِ (yemeğin annesi) ile de sofranın temel yiyeceği olan ekmek kastedilmektedir (Sâhib b. Abbâd, 1994, ss. 458-461). Bu örneklerin ortak noktası, “ümm” lafzının “doğuran” anlamının ötesine geçerek merkezilik ve belirleyicilik gibi soyut anlamlar taşımasıdır. Bu semantik genişleme, “ümm” lafzının merkezde bulunma ve kendisine yönelinme fikri etrafında şekillenen çekirdek anlamıyla doğrudan ilişkilidir. Nitekim “e-m-m” kökünden türeyen lafızlarda korunan ortak anlam, belirli bir maksada yönelmiş kasıt ve yönelme eylemidir. Bu bakımdan “ümm”, yalnızca biyolojik anneliği ifade eden bir isim değil kendisine dönülen, müracaat edilen ve referans alınan merkezi bir odak olarak konumlanmaktadır. Anne asıl, başlangıç ve merci anlamlarının tamamında bu yönelme durumu ve merkezilik ortak paydası açıkça görülmektedir. Zira bu merkezilik ve toplayıcılık anlamı, semantik düzlemde “yön verme” ve “önderlik” çağrışımlarına da kapı aralamıştır. Bu noktada “ümm/أم” lafzı ile “imam/إمام” kavramı arasında doğrudan bir eş anlamlılık değil anlam aktarımı yoluyla kurulan bir ilişki söz konusudur. Çünkü merkezde bulunan ve kendisine yönelinen şey, doğal olarak düzenleyici ve yön tayin edici bir

işleve sahip olmaktadır (Mustafavî, 2009, s. 149). Bu yönüyle “ümm”, anlamca “imam” ve “asıl” gibi kavramlarla aynı semantik alan içinde yer almakta olmasına rağmen onlarla özdeşleşmemektedir. Başka bir ifadeyle “ümm” lafzının önderlik ve yönlendiricilik çağrışımları, birincil anlam alanına değil merkez olma anlamının eğretilme yoluyla genişlemesi sonucu oluşan ikincil semantik yönelime aittir. Dolayısıyla “ümm” lafzı, Arap dilinde somut merkezleri ifade etmekten soyut düzenleyici ilkelere kadar uzanan geniş bir anlam alanına sahiptir. Bu anlam alanı içinde “ümm” ne salt biyolojik annelikle sınırlı bir kavram ne de doğrudan imameti ifade eden bir lafızdır. Yani bu kavramların beslendiği merkezilik ve yönelim fikrini taşıyan asli bir semantik çekirdek olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak tüm bu leksikolojik veriler, “ümm” lafzının Arapçada yalnızca biyolojik anneliği ifade etmekle kalmayıp “yönelme”, “merkezilik”, “kaynaklık”, “aidiyet” ve “kapsayıcılık” gibi soyut anlam alanlarını da içeren çok yönlü bir kavram olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, kelimenin kökeniyle doğrudan ilişkili olup tarihsel süreçte kazandığı kullanımlarla semantik olarak da derinleştiğini göstermektedir.

Eb/Baba Lafzının Leksikolojik ve Semantik Boyutu

Arap dilinde “baba” karşılığında kullanılan “أَب” lafzının anlam çerçevesini kavrayabilmek için öncelikle bu lafzın klasik sözlüklerdeki verileri dikkate alınmalıdır. Bu kelime, temel olarak “bir kimsenin geçimini üstlenmek”, “onu eğitmek”, “onun maddi-manevi bakımını sağlamak” ve “yön vermek” gibi anlamlara gelen أَب-يَأْيُو fiilinden türemiştir (Ahmed, 2003, s. 53; Cevherî, 1984, s. 2260; Ezherî, 1964, s. 602; İbn Manzûr, ty., s. 15; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 449). أَب kelimesinin aslı أَبْو olduğu için çoğulu da آبَاء gelmektedir. Bu durum aynı رَحَى (el değirmeni) kelimesinin çoğulunun أرْحَاء gelmesine benzemektedir (Cevherî, 1984, s. 2260; İbn Manzûr, ts., s. 15). Öte yandan “eb” lafzı, diğer Sami dillerinden olan Habeşçede “eb”, İbranicede “âb”, Aramicede “abâ”, Süryanicede “abbâ” ve Asurcada ise “abu” şeklinde gelmektedir (Ubeyd, 2000, s. 33).

Arapçada أَبَوْتُ الصَّبِيَّ إِبَاوَةً حَسَنَةً “Çocuğun geçimini güzelce sağladım.” (Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 449) ve فُلَانٌ يَأْيُو هَذَا الْيَتِيمَ إِبَاوَةً “Falanca, bu yetimin geçimini (tıpkı kendi çocuğu gibi) üstlendi.” (Ahmed, 2003, s. 53) gibi ifadeler, bu kullanımın babalığın yalnızca biyolojik bir statü olmadığını, aynı zamanda bir geçim sağlama ve himaye fonksiyonu içerdiğini de göstermektedir. Konuyla alakalı diğer bir örnek ise Âmir b. Zarib Advânî’nin (ö. 525) çocuğunu kendisine vermesini isteyen Sa’saa isimli bir kişiye sarf ettiği aşağıdaki konuşmasında geçen “baba” lafzını, “koruyup gözetmede babanın yerini alan kimse” anlamında kullanmıştır:

يَا صَغُصَعَةُ، إِنَّكَ جِئْتِ تَشْتَرِي مِنِّي كِبْدِي، وَأَرْحَمَ وَلَدِي عِنْدِي، مَنَعْتُكَ أَوْ بَعْتُكَ. النَّكَاحُ خَيْرٌ مِنَ الْأَيْمَةِ، وَالْحَسِيبُ كُفَاءُ الْحَسِيبِ، وَالرَّوْجُ الصَّالِحُ أَبٌ بَعْدَ أَبِي.

“Ey Sa’saa! Sen benden ciğerimi, yani evladımı satın almaya geldin. O, benim yanımda en merhamet ettiğim çocuğumdur. Seni bundan ya men ederim ya da onu sana satarım. Zira nikâhlanmak, dul kalmaktan daha hayırlıdır. Soylu kimse, soyluya denk olur. Salih bir eş ise bir babadan sonra çocuk için ikinci bir baba hükmündedir” (Câhız, 1998, s. 77).

Diğer yandan her ne kadar Arapçada “vâlid” kelimesi “baba” anlamında kullanılmakta ise de klasik sözlüklerde bu lafız çoğunlukla yalnızca biyolojik babalıkla sınırlandırılmıştır. Bu yönüyle “vâlid” kelimesinin kavramsal derinlik taşımayan dar bir kullanım alanı bulunmaktadır. Oysa “eb” lafzı hem dilssel hem de kültürel bağlamlarda “koruyuculuk”, “yönlendiricilik” ve “sorumluluk” gibi işlevsel anlam alanlarına sahiptir. Bu nedenle çalışmada “baba” kavramı ele alınırken esas olarak “eb” lafzı üzerinde durulmuş ancak “vâlid” kelimesine ise sınırlı düzeyde yer verilmiştir. Nitekim Âmir b. Zarib Advânî, bir şiirinde “vâlid” kelimesini doğrudan biyolojik anlamda, yani nesep ilişkisine dayalı bir biçimde kullanmıştır:

يُقَدِّمُ مِنَّا مَا جَدَّأَ بَعْدَ مَا جَدَّ

أَرَى الدَّهْرَ سَيْفًا قَاطِعًا كُلَّ سَاعَةٍ

وَأَنَّ الْمَنَایَا قَدْ تَرِیْشُنْ سِهَامَهَا عَلَى كُلِّ مَوْلُودٍ صَغِيرٍ وَوَالِدٍ

“Görüyorum kaderi her an keskin bir kılıç gibi,
Ardı ardına çekip alıyor bizden bir yiğidi.

Ölümler ki hazırlıyor oklarını daima,
Kundaktaki her bebeğe ve babasına.” (Adil, 2008, s. 189).

Bu beyitlerde geçen “vâlid” lafzı, doğrudan nesebi vurgulayan bir biçimde “biyolojik baba” anlamında kullanılmıştır. Şairin kullandığı “mevlûd” ve “vâlid” ikilisi, doğum olgusu üzerinden kurulan gerçek soy ilişkisine dayanmakta ve herhangi bir anlam genişlemesine imkân tanımamaktadır. Bu yönüyle “vâlid” kelimesi, şiirsel bağlamda bile sadece doğurma fiiline indirgenmiş bir anlam taşımakta ve “baba” kavramına yüklenebilecek daha geniş sorumlulukları kapsamamaktadır. Benzer şekilde Seyyid Şerif Cürçânî, (ö. 816/1413) “eb” kelimesini “kendi türünden başka bir canlıyı nutfesiyle dünyaya getiren varlık” olarak tanımlamaktadır (Cürçânî, 1985, s. 20). Bu tanım, babalığı yalnızca biyolojik bir ilişki çerçevesinde değerlendirmekte dolayısıyla “himaye”, “eğitim” ve “yönlendirme” gibi diğer işlevsel boyutları dışarda bırakmaktadır. Ancak bu tanım, Arapçadaki “eb” kavramının tarihî ve edebî kullanımındaki zenginliğini tam olarak yansıtmamaktadır. Nitekim Cürçânî’nin tanımıyla paralellik arz edecek şekilde, “eb” kelimesinin bazı edebî metinlerde doğrudan soy bağına işaret edecek biçimde kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu kullanım, Cürçânî’nin yaptığı gibi lafzı yalnızca biyolojik bir çerçevede sınırlandırmamakta, aksine baba kimliğinin sosyal, ahlaki ve kültürel rollerini de ima eden daha geniş bir anlam alanına kapı aralamaktadır. Cahiliye dönemi şairlerinden Evs b. Zeyd Menâtü’l-Abdî’nin (ö. 476) şu beyitleri bu anlam çeşitliliğini yansıtmaktadır:

فَرَعَى مَالِيكَ وَصَاةَ أَبِيهِ وَكَذَلِكَ النَّجِيبُ يُخَيِّبِي النَّجِيبَ
مَالِيكَ يَأْخُذُ الْخَرَاجَ مِنَ النَّاسِ سِ وَمَعْدُ تَخْلُفُ مِنْهُ الْوُثْبَ

“Malik, babasının vasiyetini yerine getirdi,
Zaten soylu olan soyluluk, nesilden nesile geçer.

Malik halktan vergi alırdı,
Ma‘add kabilesi bile onun baskın yapmasından korkardı.” (‘Ubeyd, 2000, s. 43).

Bu beyitte geçen “وصاة أبيه” (babasının vasiyeti) ifadesi, Cürçânî’nin ilk bakışta baba kelimesine yüklediği biyolojik tanımıyla örtüşür gibi görünse de içeriği itibarıyla babalığın sadece soy bağı kuran bir ilişki olmadığını, aynı zamanda bir değer ve miras aktarımı içerdiğini göstermektedir. Bu yönüyle şiir, Cürçânî’nin dar çerçevede bıraktığı tanımı aşmakta ve baba kavramının toplumsal ve kültürel boyutlarına da işaret etmektedir. Dolayısıyla “eb” lafzının klasik Arapçadaki anlam haritası oldukça geniştir. Sözlüklerde yer alan kullanımlar da bu lafzın yalnızca biyolojik ilişkiyle sınırlı kalmadığını aynı zamanda bakım, yönlendirme ve sorumluluk gibi kavramları da içerdiğini göstermektedir. Şu hâlde Cürçânî’nin tanımı, bu zengin semantik alanın sadece bir yönünü yansıtmaktadır. Aynı şekilde şiir örneği de bu geniş alanın hem biyolojik hem de toplumsal işlevleri kuşatan bir yönünü ortaya koymaktadır. Sonuç olarak “eb” kelimesi şiir ve sözlüklerde hem biyolojik babalığı hem de kültürel, ahlaki ve sosyal sorumlulukları ifade eden çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Ezherî, *Tehzibü’l-Luğa* adlı eserinde “eb” lafzının bir kimsenin geçimini ve eğitimini üstlenen kişi anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Burada vurgulanan anlam, yalnızca biyolojik babayla sınırlı değildir. Zira dede, amca, mürşit, hoca veya peygamber gibi bireyler de üstlendikleri rehberlik ve bakım rollerinden ötürü “baba” sıfatıyla anılabilmektedir. Zira burada temel olan şey, nesebi bağdan ziyade “besleyici”, “yönlendirici” ve “kurucu” rolün üstlenilmesidir. Bu anlam genişlemesi, Kur’an-ı Kerim’in ayetler arası münasebetleri ve kavramsal tutarlılığı ile örtüşen bir mahiyet arz etmektedir. Zira Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hiç kimsenin babası olmadığını bildiren ayet (Ahzâb, 33/40), doğrudan Hz. Zeyd b. Hârise (r.a.) üzerinden gelişen nesep ve evlatlık tartışmalarına dini ve hukuki bir sınır çizmek için nazil olmuştur. Ancak buradaki “babalığın reddi”, kelimenin bu çalışmada savunulan “himaye ve terbiye” yönüyle çelişmemektedir. Aksine ayet, sadece

biyolojik nesebe dayalı mutlak statüyü reddederken Hz. Peygamber'in Hz. Zeyd üzerinde bizzat *eb* lafzının kök anlamında yer alan "geçim sağlama, koruma ve yön verme" rollerini ifa etmiş olması, manevi babalık kavramını pekiştirmektedir. Nitekim Peygamber eşlerinin "müminlerin anneleri" olarak nitelenmesi (Kur'an-ı Kerim 33:6), bu terbiye edici aile metaforunun bir parçasıdır (Halebî, 1996, s. 52). Sonuç olarak Resûlullah'ın bir "baba" oluşu, biyolojik bir aidiyet değil bir ümmet-vahdet ilişkisi bağlamında düşünmek uygun olacaktır. Zira Peygamber Efendimiz'in müminler üzerindeki önceliği, onların kendi nefislerinden bile ileride tutulmuş ve O'nun eşleri ise müminlerin anneleri olarak nitelendirilmiştir. Böylece burada kurulan aile metaforu, aslında ümmetin manevi bütünlüğü ve terbiyesiyle Hz. Peygamber'in bu bütünlük içindeki konumunu göstermektedir. Kur'an'da "babalık" kavramının biyolojik bağla sınırlı olmadığını gösteren önemli örneklerden biri de Hz. Lût kıssasıdır. Nitekim Hz. Lût'un kavmine hitaben kullandığı "هُؤْلَاءِ بَنَاتِي" (Bunlar benim kızlarımdır) ayetinde geçen ifade (Kur'an-ı Kerim 11:78; Kur'an-ı Kerim 15:71), çoğunlukla biyolojik bir nispetten ziyade manevi ve toplumsal babalık çerçevesinde yorumlanmıştır (Zeccâc, 1998, s. 67; Nehhâs, 1988, s. 33). Bu bağlamda Hz. Lût'un "kızlarım" ifadesiyle kendi kavminin kadınlarını kastettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, "eb" lafzının Kur'an'daki kullanımında nesep merkezli bir anlamdan ziyade terbiye edici, koruyucu ve yönlendirici bir otoriteyi ifade ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla Hz. Lût kıssası, "baba" kavramının Kur'an'da toplumsal ve ahlaki sorumluluk ekseninde genişleyen semantik alanını açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda toplumsal inşayı üstlenen her önder, bu anlam çerçevesinde bir "baba" sayılmıştır. Aynı anlayış, yakın zamanda yaşamış olan Hasen Mustafavî'nin (ö. 1969) Kur'an kelimelerine dair yaptığı semantik analizde de görülmektedir. Ona göre bir şeyi ilk defa ortaya koyan, onu inşa eden ve ihya eden herkes, mecazen "baba" sıfatıyla anılabilmektedir (Mustafavî, 2009, s. 29). Bu çok boyutlu anlam zeminine bir örnek de Selma bint Hureys Nadiriyah'ın (ö. 573), Züfer (ö. ?) adlı kimseye söylediği mersiyesinde karşımıza çıkmaktadır. Şair, burada "eb" kelimesinin çoğul formu olan "الآباء" lafzını "atalar" anlamında kullanmıştır:

أَصْبَحْتُ نَهْبًا لِرَيْبِ الدَّهْرِ صَايِرَةً
لِلَّذَلِّ أَكْثَرُ تَحْنًا إِلَى رُفَرٍ
إِلَى أَمْرٍ مَا جَدَّ الْآبَاءُ كَأَن لَّنَا
جَسَدًا خَصِيًّا مِنَ الْإِثْوَاءِ وَالْغَيْرِ

"Zamanın şüphelerine sabrederim yağmalanmış halde,
Züfer'e olan özlemimi artırırım zillete boyun eğmiş halde.

O, soylu atalara mensup bir kişiydi,
Bizim için de zorluk ve felaketlere karşı sağlam bir kaleydi." (İbn Ebî Tahir, 1908, s. 181).

Şair, kayıp sonrası duyduğu özlemi Züfer'in ölümünden sonra yaşadığı çaresizlikle anlatmaktadır. "إِلَى أَمْرٍ مَا جَدَّ الْآبَاءُ" (soylu atalara mensup kişi) ifadesi, Züfer'in soyuyla birlikte karakter yüceliğine de işaret etmektedir. Aynı zamanda bu ifadeyle ataların onur ve koruyuculuk özelliklerinin Züfer'de vücut bulduğu ima edilmektedir.

"Eb" lafzına dair bu anlam genişliğinin yalnızca şiirlerde değil sözlüklerde de karşılık bulunduğu görülmektedir. Nitekim Sâhib b. Abbâd'ın *Muhît fi'l-Luğa* adlı eserinde, "eb" kelimesine "koca" anlamı da yüklenmiştir (Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 449). Bu kullanım, lafzın aile kurumu içindeki işlevsel ve sosyal rollerle de yüklendiği manayı göstermektedir. Zira "eb" burada sadece evlat sahibi olan kişi değil aynı zamanda ailenin geçimini sağlayan, onu koruyan, yöneten ve ailenin sürekliliğini temin eden annelerle birlikte temel aktörlerden biri olarak tasvir edilmektedir. Bununla birlikte "eb" kelimesiyle kurulan kalıplaşmış deyimler de bu semantik zenginliği desteklemektedir. Özellikle لَا أَبَاكَ (Ey babasız kalasica!) ifadesi, ilk bakışta olumsuz bir yapı taşıya da bağlamına göre övgü anlamı içermektedir. Nitekim bu ifade, "Kendin dışında seni koruyup kollayacak hiç kimse yoktur." yani "Sen, kendi kendine yeterlisin ve kimseye muhtaç değilsin." gibi bir anlama gelmektedir (Ahmed, 2003, s. 53; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 449). Bu da Arap edebi geleneğinde deyimlerin lafzi değil bağlamsal anlamlarıyla değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Mesela muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebî Sülâmâ (ö. 609), bu ifadeyi şiirinde şöyle kullanmıştır:

سَمِئْتُ تَكْلِيفَ الْحَيَاةِ وَمَنْ يَعِشْ ثَمَانِينَ حَوْلًا لَا أَبَا لَكَ يَسَامُ
رَأَيْتُ الْمَنَايَا خَطْبَ عَشَوَاءَ مَنْ تُصِيبْ ثَمْنُهُ وَمَنْ تُحْطِئُ يُعْمَرُ فِيهِ رَم

“Bezdim artık hayatın yüklerinden kim seksen yıl yaşarsa,
Bıkar elbet ey babasız kalasınca!

Gördüm ölümü kime isabet ederse rastgele,
Onun canını alır ve kimi ıskalarsa da uzun yaşatıp kocadır.” (Zevzenî, 1999, s. 123).

Şairin لَا أَبَا لَكَ ifadesi, ilk bakışta bir beddua gibi görünse de şiirin bağlamında oldukça nitelikli bir anlam taşımaktadır. Zira ‘سَمِئْتُ تَكْلِيفَ الْحَيَاةِ’ (hayatın yüklerinden bezdim) sözüyle başlayan dize babalığın koruyucu, kuşatıcı ve geçim işlerini üstlenen yapısından yoksun kalan bireyin, bu hayatın yüklerini artık kendi başına omuzladığını vurgulamaktadır. Burada babasızlık, bir yoksunluk değil zorluklarla tek başına yüzleşmiş, olgunlaşmış ve kendi ayakları üzerinde duran bir varlığın göstergesidir. Bu nedenle ifade, klasik deyim yapısını tersine çevirerek hem bir iç yakınma hem de bireysel yeterliliğin takdiri hâline gelmektedir. Bu tür mecazi ve bağlama dayalı kullanımların yanında, “eb” lafzının nahiv yapısı da semantik çeşitliliği destekleyecek biçimde esneklik göstermektedir. Nitekim هَذَانِ أَبَاكَ ifadesi “Bu iki kişi, senin annen ve babandır.” şeklinde çevrilmekte ve bu tür örnekler, lafzın kullanım çeşitliliğine işaret etmektedir. Aynı şekilde, anne ve babayı kapsayan ikil form olan أَبَوَانِ lafzı da bu yapıdan türemiştir. Nitekim هَذَانِ أَبَاكَ ifadesi, Arapçada “eb” lafzının semantik genişliğini göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnektir. Bu yapı, “eb” kelimesinin yalnızca biyolojik babayı değil anne ve babadan oluşan ebeveyn bütünü temsil edecek şekilde kullanılabildiğini ortaya koymaktadır. Burada “eb” lafzı, tekil bir aile ferdine işaret etmekten ziyade aile kurumunun temsili ve sürekliliğini sağlayan üst bir kavram olarak işlev görmektedir. Bu durum, aileyi temsilen koruyup yöneten temel aktör olarak babanın öne çıkarılması bakımından ebeveynliğin tamamının “eb” lafzı üzerinden ifade edilmesine imkân tanımıştır. Dolayısıyla söz konusu kullanım, “eb” kelimesinin anlam alanının bireysel nesep bağına aşarak kurumsal ve işlevsel bir boyut kazandığını göstermektedir. Bu semantik genişleme, aynı zamanda “eb” lafzının Arapçada i‘râb ve kullanım bakımından katı bir isim olmaktan ziyade, bağlama göre kapsayıcı ve temsil edici bir değer kazanabilen esnek bir yapı arz ettiğini de ortaya koymaktadır. Bu yönüyle ifade, “eb” lafzının Arap dilindeki semantik esnekliğini ve bağlamla irtibatlı olarak üstlendiği temsil gücünü somut biçimde ortaya koyan örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Tüm bu anlam çeşitliliği, “eb” lafzının semantik esnekliğini ortaya koyduğu gibi Arap toplumunun aile yapısına, toplumsal rollerine ve otorite ilişkilerine dair yerleşik kodları da yansıtmaktadır. Cürcânî’nin tanımından başlayarak klasik sözlüklerde yer alan açıklamalara, şiirlerdeki kullanımlardan kalıplaşmış deyimlere kadar uzanan geniş bir yelpazede “baba” olarak nitelenen kişi, yalnızca biyolojik bir kimlik taşıyıcısı değil aynı zamanda koruyucu, eğitici, rehber ve otorite aktarıcısı bir toplumsal özne olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, klasik Arapçada “baba” olarak anılan kimse her zaman bir nesep bağına sahip olmak zorunda değildir. Zira asıl belirleyici unsur, onun üstlendiği işlev ve toplumdaki yerine atfedilen anlamda yatmaktadır. Bu çok çeşitlilik arz eden yapı, Arap dilinde lafız-anlam ilişkisinin nasıl tarihsel, toplumsal ve bağlamsal boyutlarla örüldüğünü de gözler önüne sermektedir.

Ümm/Anne ve Eb/Baba Lafızlarının Kur’an İçi Bağlamları

Kur’an-ı Kerim’de “anne” ve “baba” lafızları, sadece biyolojik ebeveynliği ifade etmenin ötesinde manevi, toplumsal ve mecazi anlamlar yüklenerek kullanılmıştır. Bu bölümde, önceki bölümde yapılan leksikolojik ve semantik analizler ışığında, söz konusu lafızların ayetlerdeki yerini ve kazandığı özel anlam alanlarını netleştirmek hedeflenmektedir.

Ümm/Anne Lafzının Kur'an İçerisi Bağlamı

Kur'an-ı Kerim'de “أم” lafzı, farklı formlarda toplam otuz beş kez geçmektedir (Abdülbâki, 1945, s. 79). Bu kullanımlar, yirmi iki surede yer almakta olup bunların on üçü Mekke, dokuzu ise Medine döneminde nazil olan surelerdedir (Kur'an-ı Kerim 3:7; Kur'an-ı Kerim 4:11 vd.). Söz konusu lafız, genellikle biyolojik anlamda “anne”yi ifade etmekle birlikte, bazı ayetlerde daha soyut veya mecazi anlamlarda da kullanılmıştır. Bu çerçevede “أم” kelimesinin Kur'an'daki ilk kullanımına nüzul sırasına göre 23. sırada, mushaf sırası 53 olan Necm suresinin 32. ayetinde rastlanmaktadır. 32. ayetinde rastlanmaktadır. Ayet, insanın yaratılış evrelerine ve bu süreçte ilahi bilginin mutluluğuna şöyle işaret etmektedir:

... هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجْنَةُ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ...

“...Sizi topraktan yarattığı zamanki halinizi de annelerinizin karınlarında cenin olarak bulunuşunuzu da en iyi bilen O'dur...” (Kur'an-ı Kerim 53:32). Ayette geçen “فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ” (annelerinizin karınlarında) ifadesindeki “أم” lafzı, biyolojik anneliğe, insanın yaratılışındaki başlangıca ve varoluş sürecine işaret etmektedir.

Yukarıda verilen örnek, lafzın temel manasını ortaya koyarken aynı zamanda kelimenin “başlangıç noktası” ve “kaynak” olma yönüyle de uyumludur. Zira “ümm” lafzı, Arapçada “yönelmek, kastetmek, bir şeyin kaynağı veya başlangıç noktası olmak” gibi mecazi ve sembolik anlamlar barındırmaktadır. “Ümm” lafzının mecazi anlamları ile ilgili bu durum, Kur'an'daki kullanımlarda da kendini güçlü bir şekilde göstermektedir. Bu bağlamda, Kur'an'da geçen “ümmü'l-kurâ” ve “ümmü'l-kitâb” gibi terkipler, “ümm” lafzının bu inceliğini anlamak için kilit öneme sahiptir. Nitekim söz konusu kök anlamların doğrudan yansıdığı en önemli örneklerden biri “ümmü'l-kurâ” terkidir. Bu terkip, En'âm suresinin (6) 92. ayeti ile Şûrâ suresinin (42) 7. ayetinde Mekke için kullanılmıştır. “Şehirlerin anası” şeklindeki bu tabir, Mekke'nin yalnızca coğrafi bir merkez değil aynı zamanda dini, tarihi ve kültürel bir merkez olduğunu vurgulamaktadır (Mâtürîdî, 2006, ss. 143-144; Süleyman, 2002, s. 575; Zemahşerî, 1998, s. 371). Zira Kâbe'nin burada bulunması ve tüm Müslümanların ibadetlerinde oraya yönelmesi, kelimenin “yönelinen merkez” anlamıyla tam bir uyum içindedir (Ahmed, 2003, s. 87; İbn Düreyd, 1987, ss. 59-60). Bu bağlamda Mekke, diğer şehirlerin öncüsü, merkezi ve başlangıç noktası olarak resmedilmektedir (Askerî, 2007, s. 104; İbnü'l-Cevzî, ty., s. 141). Bu yorum, “ümm” kelimesinin Müslümanların hafızasında hem fiziksel hem de manevi bir “çekim merkezi” olarak kökleştğini göstermektedir.

Benzer şekilde ümmü'l-kitâb terkihi de Kur'an'ın anlam işleyişinde merkezi bir yere sahiptir. Bu ifade Âl-i İmrân suresinin 7, Ra'd suresinin 39 ve Zuhur suresinin 4. ayetlerinde geçmektedir. Müfessirlerin bu terkip ile ilgili yorumları çeşitlilik arz etmektedir. Tefsir ilminde otorite olarak kabul edilen sahâbi İbn Abbâs (ö. 68/687-88), terkihin Kur'an'ın tamamına işaret ettiğini belirtirken; müfessir tâbiilerden Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ise bunun “kitabın aslı” manasına geldiğini söylemiştir (Ferrâ, ty., s. 190; Ezherî, 1964, ss. 630-635). Halil b. Ahmed (ö. 175/795), surenin başında yer alması ve namazlarda sürekli okunması dolayısıyla Fâtiha'yı “ümmü'l-kitâb” olarak değerlendirmiştir (Ahmed, 2003, ss. 87-88; Ma'mer b. Müsennâ, 1961, s. 20). Bununla bağlantılı olarak bütün nesne ve olaylara ilişkin ilahi ilim ve takdirin kayıtlı bulunduğu kitap şeklinde tanımlanan levh-i mahfûz (Yavuz, 2003) da “ümmü'l-kitâb” şeklinde adlandırılmıştır (İbn Düreyd, 1987, ss. 59-60; Mâtürîdî, 2006, s. 447). Ezherî (ö. 370/980) ise bu ifadeyi ferâiz, ahkâm ve İslam hukukuna dair muhkem ayetlerin tümü olarak görmüştür (Ezherî, 1964, s. 632).

Bu yorumlar bütüncül bir bakışla değerlendirildiğinde İbn Abbâs'ın (r.a.) “ümmü'l-kitâb”ı Kuran'ın tamamı olarak yorumlaması, lafzın sadece bir parça ya da başlangıç değil bütünü kuşatan temel bir metin anlamı taşıdığına işaret etmektedir. Katâde'nin “Kitabın aslı” yorumu, lafzın leksikolojik yapısına daha yakındır. Halil b. Ahmed'in Fâtiha suresini “ümmü'l-kitâb” olarak açıklaması, surenin hem Mushaf'ın başında yer alması hem de namaz ibadetinde sürekli okunması gibi merkezi işlevlerine atıf yapmaktadır. Levh-i mahfuzun da “ümmü'l-kitâb” şeklinde adlandırılmış olması, onun ilahi bilginin kaynağı olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ayrıca Ezherî'nin bu ifadeyi muhkem ayetlerle sınırlandıran yorumu ise, ifadenin özellikle hukuki konuları merkeze alması

bağlamında anlam alanına katkıda bulunmaktadır. Bu farklı yorumların ortak olduğu nokta ise, “ümm” kelimesinin “asıl, kaynak, merkez ve kuşatıcılık” gibi anlam alanlarında yoğunlaşmış olmasıdır.

Kur'an'daki başka örnekler de bu anlam zenginliğini pekiştirmektedir. Nitekim Kâria suresinin 9. ayetinde geçen “فَأَمُّهُ هَٰوِيَّةٌ” ifadesi, bu örneklerden biridir. Buradaki “ümm” kelimesi, lügat anlamıyla “anne”yi ifade etmekle birlikte, Ezherî'nin tespitine göre ayetin bu bağlamında tıpkı bir çocuğun annesine sığındığı gibi amelleri mizanda hafif gelecek kimselerin “varacağı ve sığınacağı yer” anlamlarını taşımaktadır (Ezherî, 1964, ss. 630-635). Ezherî'nin bu yorumu, kelimenin hem somut (anne) hem de soyut (varış noktası) anlamlarını birleştirmektedir. Bu bağlamda ayette geçen “هَٰوِيَّةٌ” (cehennem) kelimesi, “ümm” lafzı aracılığıyla günahkârların kaçışı mümkün olmayacak bir şekilde sığınmak zorunda kalacakları zorunlu bir merkez ya da mecburi bir varış noktası olarak tasvir edilmiştir (Mâtürîdî, 2006, s. 310; Taberî, 2001, s. 596; Zemahşerî, 1998, s. 422). Bu yaklaşım, “ümm” kelimesinin Kur'an'daki anlam zenginliğini ortaya koyarken aynı zamanda Arap dilindeki mecazi kullanımların hassasiyetine de işaret etmektedir. Öte yandan “فَأَمُّهُ هَٰوِيَّةٌ” ifadesindeki “ümm” kelimesi, tek başına değil “hâviye” ile birlikte oluşturduğu terkip bağlamında sınımlanacak yer anlamını kazanmıştır. Bu kullanım hem anlam halkalarını genişletmekte hem de “hâviye”nin müennes oluşuyla dil bilgisi açısından bir uyum sergilemektedir. Nitekim Araplar, konakladıkları evin sahibi kadın ise o kişiye “أُمُّ مَثْوًى” ifadesini kullanmışlardır (İbn Fâris, 1979, ss. 21-30). Bu da “ümm” lafzının ayetteki anlam ve yapı işlevini pekiştiren bir örnek niteliğindedir. Bu noktada “فَأَمُّهُ هَٰوِيَّةٌ” ifadesinde yer alan “هَٰوِيَّةٌ” kelimesinin müennes oluşu, yalnızca “ümm” lafzıyla sağlanan biçimsel bir uyum olarak değerlendirilmemelidir. Zira “هَٰوِيَّةٌ”, köken itibarıyla “düşmek, yuvarlanmak, derin bir çukura inmek” anlamlarını taşıyan هَوَى fiilinden türemiş olup lügatlerde esasen “dipsiz” ve “derin çukur” manasında kullanılmaktadır. Bu anlam alanı, dil dışı gerçeklikte müzekker-müennes ayrımına konu olmayan bir varlığa işaret ettiğinden, kelimenin dişillliği zâti değil dilsel ve örfi bir nitelik taşımaktadır. Nitekim bu kelimenin müzekker bir karşılığının bulunmaması, müennesliğin burada semantik zorunluluktan ziyade dilin yerleşik kullanımından kaynaklandığını göstermektedir. Bu durum, Kur'an'ın kelimeyi cehennem anlamında kullanmasından önceki lügat ve örf bağlamının analiz edilmesini gerekli kılmaktadır. Dahası, ayette “ümm” ile “hâviye” arasında kurulan ilişki, doğrudan bir benzetmeden ziyade güçlü bir tariz ve tehekküm içermektedir. Zira sığınma, korunma ve kuşatıcılık çağrışımı taşıyan “anne” kavramı ile azap, yok oluş ve düşüşü ifade eden “hâviye”nin birlikte kullanılması, anlamların tabiatı arasındaki keskin zıtlık üzerinden çarpıcı bir retorik etki üretmektedir. Bu yönüyle ifade, günahkârların varacağı yerin “anne kucağı” çağrışımını ters yüz ederek, kaçınılmaz bir helak ve alaycı bir sözde sığınak anlamını vurgulayan bir dilsel kurgu sunmaktadır.

Bütün bu veriler ışığında “ümm” lafzının Kur'an'da biyolojik anneliğin yanı sıra merkez, kaynak ve kuşatıcılık fikri etrafında şekillenen mecazi kullanımlara sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu durum, Kur'an'ın söz konusu lafza Arap dilinde bulunmayan yeni bir anlam kazandırdığı yahut bu kelime üzerinden özgün bir dilsel yapı ihdas ettiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Aksine Kur'an'daki “ümmü'l-kurâ”, “ümmü'l-kitâb” ve “ümmühû hâviye” gibi terkipler, Arap dilinde “ümm” lafzına yaslanan ve merkez, kaynak ve yönelinen unsur fikri etrafında şekillenen semantik çekirdeğe dayanan kullanımlar olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede Kur'an, muhataplarının dilsel dünyasına yabancı bir anlam alanı kurmaktan ziyade dilde yerleşik bulunan semantik imkânları, iletmek istediği mesaj doğrultusunda işlevsel hâle getirmektedir. Dolayısıyla burada yapılan tespit ne Kur'an'ın dili bakımından tarihselliğine dair bir iddia ileri sürmeyi ne de kelimelere kurucu bir özne rolü atfetmeyi amaçlamaktadır. Bilakis makalede ele alınan mecaz ve semantik genişleme tartışmasının Kur'an'daki kullanımlar tarafından da teyit edildiğini ve bu kelimelerin anlamlarının, onları vazeden akli ve kültürel çerçeve içinde araçsal olarak işlediğini göstermeyi hedeflemektedir.

Eb/Baba Lafzının Kur'an İçi Bağlamı

Önceki bölümde “eb” lafzının leksikolojik analizinde kelimenin kök anlamının “birinin geçimini ve terbiyesini üstlenmek, beslemek ve korumak” gibi işlevsel rollere dayandığı belirtilmişti. Bu anlam alanı, “eb” lafzını Arapçada yalnızca biyolojik babalıkla sınırlı bir nesep terimi olmaktan çıkararak sorumluluk, gözetim ve yönlendirme merkezli daha geniş bir semantik sahaya yerleştirmiştir. Nitekim bu semantik saha, Arap dilinde r-b-b (Ahmed, 2003, ss. 86-87; Ezherî, 1964, s.

176; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 211) ve r-‘a-y (Ahmed, 2003, s. 132; Ezherî, 1964, s. 163; Sâhib b. Abbâd, 1994, s. 147) kökleriyle yakın ve kesişen bir anlam ilişkisi içindedir. Zira rab lafzı, terbiye eden, gözeten ve düzenleyen anlamlarıyla bağlantılıyken r-‘a-y kökü ise koruma, gözetme ve sorumluluk üstlenme manalarıyla aynı işlevsel zeminde buluşmaktadır. Bu sebeple yönetilen topluluk için ra‘iyye ve idare eden için râ‘i denilmiştir. Aynı şekilde roller arasındaki bu mütekabiliyet sebebiyle aile içindeki koruyucu ve düzenleyici işlevi dikkate alınarak anne için rabbetu’l-beyt ifadesinin kullanılması da “eb” lafzının ait olduğu semantik alanın cinsiyetle sınırlı olmayıp işlev merkezli olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede “eb” lafzının Kur’an’daki kullanımları ata, rehber ve manevi koruyucu gibi anlam alanlarıyla Arap dilinde aynı anlam sahasını paylaşan köklerle kurduğu bu ilişkiler üzerinden daha bütüncül biçimde anlaşılabilir.

Kur’an-ı Kerim’de أب lafzı, farklı gramer yapılarıyla toplamda 116 defa geçmektedir. Bu kullanımların büyük çoğunluğu, nüzul süreci itibarıyla 92 kez Mekki surelerde yer alırken Medeni surelerde ise 24 defa görülmektedir (Abdülbâki, 1945, ss. 15-17) “Eb” kelimesi, Kur’an’da yalın hâlde veya zamir ve çoğul ekleriyle birlikte çeşitli çekimlerde kullanılmaktadır. “أَبَاكُمْ” (babalarınız), “أَبُوهُمْ” (onların babası) ve “أَبِي” (babam) gibi formlar, cümle kuruluşunun ve nahvi gerekliliklerin doğal bir sonucu olup bu çekimlerin kendisi başlı başına Kur’an’a özgü yeni bir semantik nüans üretmemektedir. Başka bir ifadeyle bu morfolojik varyantlar, kelimenin lügat anlamını kuran unsurlar olmayıp cümle içindeki nispeti ve hitap alanını belirleyen dilsel zorunluluklardır. Buna karşılık “eb” lafzının ayet bağlamlarında üstlendiği işlevler, kelimenin semantik değerini belirleyen esas unsuru oluşturmaktadır. Zamirli veya yalın kullanımlar, “eb” lafzına yeni bir anlam kazandırmamakta ve bağlamda mevcut olan anlam ihtimallerinden hangisinin kastedildiğini tahsis etmektedir. Nitekim bazı ayetlerde “eb” lafzının nesep temelli (biyolojik) babayı ifade etmesi, zamirli kullanımın kendisinden değildir. Bu durum, ayetin genel bağlamı ve söz konusu nispetin doğal olarak hangi anlam alanına yöneldiğinden kaynaklanmaktadır. Diğer bazı bağlamlarda ise “eb”, soya dayalı müşterek bir kimliği (atalar) ya da inanç ve gelenek aktarımının temsilcisi olan otoriter şahsiyetleri karşılamaktadır. Dolayısıyla anlam farklılaşması, nahvi morfemler aracılığıyla değil lafzın yer aldığı bağlamsal ve işlevsel kullanımlar üzerinden ortaya çıkmaktadır.

Kur’an’da “eb” lafzının en yaygın kullanımlarından biri, sadece biyolojik babayı değil aynı zamanda “ecdat” gibi daha geniş bir nesep zincirini ifade etmesidir. Örneğin Bakara suresinin 133. ayetinde, Hz. Yakub’un oğullarına yönelttiği soruya verdikleri cevapta bu durum açıkça görülmektedir: *أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ قَالَ لِأَبْنَيْهِ مَا تَعْبُدُونَ مَنْ يَعْبُدُ الْهَيْكَلُ وَالْأَبْنَاءُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ* “Yoksa siz Yakub’a ölüm geldiğinde orada mıydınız? O zaman oğullarına, “Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?” diye sormuştu. Onlar da “Senin ilahına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak’ın ilahı olan tek Allah’a kulluk edeceğiz. Biz sadece O’na teslim olmuşuz.” demişlerdi.” Bu ayette geçen “أَبَائِكُمْ” (ataların) ifadesi, Hz. Yakub’un babası Hz. İshak’ın yanı sıra, dedesi Hz. İbrahim’i ve amcası Hz. İsmail’i de kapsamaktadır (Taberî, 2001, s. 587). Ayrıca bu ifadenin onların soyundan gelerek samimiyetle tevhit üzere bulunanları da içerdiği söylenmiştir (Süleyman, 2002, s. 140).

Diğer yandan “eb” lafzı Kur’an’da sadece nesep bağıını değil aynı zamanda bir “önderlik ve rehberlik” makamını da ifade etmektedir. Babanın aile içindeki koruyucu ve yönlendirici konumu, ümmet ölçeğinde ele alındığında inanç ve kimlik kazandırıcı bir önderlik vazifesine dönüşmektedir. Zira Hac suresinin 78. ayetinde *وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ* “Allah uğrunda hakkıyla cihad edin. O, sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklemeydi. Babanız İbrahim’in dinine uyun...” geçen “مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ” “babanız İbrahim” ifadesi, bu durumu açıkça göstermektedir. Buradaki “babalık”, kan bağına işaret etmemektedir. Zira kendilerine hitap edilen müminlerin çoğu, Hz. İbrahim’in biyolojik soyundan değildir. Bunun yerine ayetteki kullanım, Hz. İbrahim’in ümmetin inanç dünyası için dini otorite ve rehber konumunu simgelemektedir (Râzî, 1981, s. 75; Zemahşerî, 1998, s. 215). Dolayısıyla ayet, müminleri Hz. İbrahim’in yolunu sahiplenmeye çağırırken “babalık” kavramını da kimlik kazandırıcı ve önderlik edici bir boyutuyla öne çıkarmaktadır. Babanın aile içindeki koruyucu ve yönlendirici konumu, ümmet ölçeğinde ele alındığında inanç, kimlik ve gelenek kazandırıcı bir merkez vazifesine dönüşmektedir. Nitekim Hac suresinin 78. ayetinde yer alan “مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ” (Babanız İbrahim’in dini) ifadesi, bu durumu açık

biçimde ortaya koymaktadır. Buradaki “babalık”, biyolojik bir nesep ilişkisine işaret etmemektedir. Zira hitap edilen müminlerin önemli bir kısmı, Hz. İbrahim’in soyundan değildir. Aksine bu kullanım, Hz. İbrahim’in ümmet için dini otorite ve kurucu referans konumunu temsil ettiğini göstermektedir (Râzî, 1981, s. 75; Zemahşerî, 1998, s. 215). Ancak “eb” lafzının bu yönlendirici ve gelenek kurucu işlevi, Kur’an’da yalnızca müspet bir içeriğe sahip değildir. Aynı kavram, menfi bağlamlarda da kullanılmakta ve bu yönüyle değer yargısından bağımsız bir otorite ve referansı ifade etmektedir. Nitekim Yûsuf suresinin 40. ayetinde geçen müşriklerin atalarından devraldıkları inanç ve uygulamaları sorgulayan ayette (آبَاء) “atalar” kavramı, sorgulanmaksızın benimsenen geleneği ve otoriteyi temsil etmektedir (Beyzâvî, 2000, s. 174; Zemahşerî, 1998, s. 285). Bu çerçevede “eb” lafzının Kur’an’daki kullanımı, müspet veya menfi oluşundan bağımsız olarak kendisine yönelinen, izlenen ve kimlik inşasında referans alınan bir merkez unsuru ifade etmektedir. Dolayısıyla “babalık” kavramı, Kur’an’da yalnızca ahlaki açıdan olumlu görülen bir rehberliği değil aynı zamanda eleştirilen ve reddedilen geleneksel bir otoriteyi de kapsayan geniş bir semantik alana sahiptir. Bu durum, “eb” lafzının Kur’an’daki anlam alanının biyolojik babalığın ötesine geçerek gelenek kurucu ve yönlendirici önderlik boyutunu kuşattığını ortaya koymaktadır.

“Eb” lafzı, aynı zamanda Kur’an’da “manevi babalık” bağlamında da kullanılmıştır. Peygamberlerin ümmetleri için birer manevi baba olarak görülmesi, bu anlamın en önemli yansımasıdır. Nitekim Ahzâb suresinin 6. ayetinde geçen ... بِالْمُؤْمِنِينَ وَأَزْوَاجَهُمْ أُمَّهَاتُهُمْ “Peygamber, müminlere kendi canlarından daha yakındır. Onun eşleri de onların anneleridir...” ifadesi, bu manevi aile bağı kurmaktadır. Her ne kadar ayette Hz. Peygamber’in müminlerin “babası” olduğu açıkça zikredilmese de onun eşlerinin “anne” olarak nitelendirilmesi dolaylı olarak Hz. Peygamber’e bir manevi babalık rolü yüklemektedir (Taberî, 2001, s. 16). Bu babalık rolü ümmeti koruma, onlara rehberlik etme ve sığınak olma sorumluluğunu ifade etmektedir. Böylece “eb” kelimesinin leksikolojik düzlemde taşıdığı “birinin terbiyesini üstlenmek” ve “korumak” anlamları da burada manevi bir boyut kazanmakta olup Hz. Peygamber’in ümmetinin dini gelişiminden ve kurtuluşundan sorumlu bir rehber olarak tasvir edilmesini pekiştirmektedir.

“Eb” lafzının Kur’an’da mecazi ve kinayeli bağlamlarda kullanıldığı da görülmektedir. Tebbet suresinde Hz. Peygamber’in amcası Abdül’uzzâ (ö. 2/624) için kullanılan “Ebû Leheb” (أَبُو لَهَب) lakabı, bu tür kullanımların en bilinen örneğidir. “Alevin babası” anlamına gelen bu ifade, onun inkârı ve düşmanlığıyla ilişkilendirilen akıbetini temsil eden menfi bir mecaz olarak değerlendirilmiştir. Bu kullanımda “eb” lafzı, Arapçada yaygın biçimde görülen kinaye yoluyla bir kimsenin belirli bir vasıfla güçlü biçimde özdeşleştiğini ifade etmektedir (Mâtürîdî, 2006, s. 364; Süleyman, 2002, s. 903; Zemahşerî, 1998, s. 456). Bununla birlikte söz konusu menfi çağrışım, “eb” lafzının kendi başına olumsuz bir anlam taşımasından olmayıp lakabın yer aldığı bağlamdan ve ilişkilendirildiği vasıftan kaynaklanmaktadır. Zira “eb” lafzı, bu tür terkiplere girdiğinde nesep bildirmekten ziyade bir vasfın, kimliğin veya hâlin merkezi temsilcisi olma işlevi üstlenmektedir. Bu yönüyle “eb”, Kur’an’da değer bakımından lafzın asli delâletinden hareketle bağlama göre menfi veya müspet çağrışımlara açık bir mecaz alanı oluşturmaktadır. Netice itibarıyla Tebbet suresindeki kullanım, bu mecaz alanının menfi bir örneğini teşkil etmekte olup söz konusu durum lafzın kendisinden değil atfedilen vasfın mahiyetinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak ayetlerdeki kullanımlar, “eb” lafzının Kur’an’da yalnızca biyolojik babalığı değil atalık, rehberlik, manevi koruyuculuk ve mecazi bir kimlik belirteci olma gibi farklı işlevleri kapsayan geniş bir semantik alana sahip olduğunu göstermektedir. Bu anlam çeşitliliği, kelimenin biyolojik bağlamı aşarak inanç aktarımı ve temsil edici otorite gibi soyut alanlara yöneldiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede “eb” lafzında gözlenen anlam genişlemesi, kelimenin lügat düzeyindeki asli delâletinden hareketle Kur’an bağlamında kazandığı işlevsel ve kavramsal boyutların doğal bir sonucudur.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışma, Arap dili ve anlam bilimi perspektifinden hareketle Kur’an-ı Kerim’i Arapçanın en yetkin ve bütüncül metin kaynaklarından biri olarak ele almıştır. Bu çerçevede aileyi oluşturan

temel unsurlar olan “anne” ve “baba” kavramlarını ifade eden “ümm” ve “eb” lafızlarını leksikolojik ve semantik açıdan incelemiştir. Yapılan analizler, bu lafızların yalnızca biyolojik ebeveynliği karşılayan terimler olmadığını ortaya koymuştur. Ayrıca Kur’an, ilahi hitabın taşıyıcısı olan Arap dilinin mevcut ifade imkânlarını, vahyin maksatlarına uygun şekilde dönüştürerek aile ve toplum yapısına yön veren manevi, ahlaki ve sosyal boyutları bu lafızlar aracılığıyla belirgin kılmıştır.

“Ümm” lafzı, kök anlamında “yönelmek, kastetmek, bir şeyin kaynağı veya başlangıç noktası olmak” gibi merkezi fikirler taşımakta ve Kur’an’da biyolojik anneliğin yanı sıra merkezi, kaynak ve kuşatıcılık anlamları da kazanmıştır. Mekke için kullanılan “ümmü’l-kurâ” ve kitabın aslını ifade eden “ümmü’l-kitab” terkipleri bu durumun en somut örnekleridir. Benzer şekilde Kâria suresindeki “fâümmühü hâviye” ifadesi ve hadislerdeki “ümmü’l-habâis” kullanımı, lafzın soyut düzlemde de bir çekim merkezi işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

“Eb” lafzı ise kök anlamında “birinin geçimini ve terbiyesini üstlenmek, beslemek, korumak” gibi işlevsel anlamlar taşımaktadır. Kur’an’da biyolojik babalığın yanı sıra ecdat anlamında geniş bir nesep bağına ifade etmekte ve rehberlik ile manevi himaye rolünü vurgulamaktadır. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Hz. Zeyd üzerindeki konumu ve ümmetine olan rehberliği, bu lafzın kökeninde yatan terbiye edici ve koruyucu vasıfların en kâmil tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Tebbet suresindeki “Ebû Leheb” örneği ise lafzın mecazi kullanımını ve kişisel niteliklerle özdeşleşen kimlik belirteci işlevini göstermektedir.

Her iki lafız, “aidiyet, yöneliş ve kuruculuk” bağlamında ortak anlam düzlemlerine sahip olsa da kapsayıcılık açısından farklılık göstermektedir. Zira “ümm” lafzı muhteva bakımından daha geniş ve soyut anlam evrenine sahipken “eb” lafzı ise daha çok “koruma, besleme ve himaye” bağlamlarıyla sınırlı kalmıştır. Bu farklılaşma, bağlam ve tarihi-toplumsal koşulların lafız-anlam ilişkisini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

İki aşamalı bir tarama ve inceleme yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışma, lafızların kök anlamlarını ve Kur’an’daki bağlamlarıyla birlikte değerlendirmeyi mümkün kılmıştır. Bu bulgular, Kur’an’daki temel aile kavramlarına yüklenen manaları daha iyi anlamaya ve günümüzde ebeveynlik rolleri üzerine yapılacak çalışmalara dilsel bir zemin sunmaya katkı sağlamaktadır. Öte yandan bu çalışma, yalnızca “ümm” ve “eb” lafızlarına odaklandığı için sınırlı bir kapsamla yürütülmüştür. İleride bu lafızların muadilleri olan “vâlîde” ve “vâlîd” gibi diğer ebeveynlik terimlerinin karşılaştırmalı analizi için bir temel oluşturması beklenmektedir. Nihayetinde bu araştırma, sadece ilahi hitabın anlam zenginliğine nüfuz etmede dilsel bir yaklaşımın ne denli elzem olduğunu ortaya koymamaktadır. Aynı zamanda insanlığın en temel kurumu olan ailenin Kur’an’daki kavramsal temellerini kavramamıza da imkân tanımaktadır.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Bu çalışmada birinci yazarın katkı oranı %50, ikinci yazarın katkı oranı %50’dir.

Çıkar Çatışması

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması söz konusu değildir.

Kaynaklar

Adil, F. (2008). *Şuarâu’l-câhiliyyune’l-evâil*. Beyrut: Daru’l-meşrik.

Ahmed, Halil b. (2003). *Kitâbu’l-ayn*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye.

Arıkan, A. (2017). Aileyi ilgilendiren bazı Kur’âni kavramların semantik analizi. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 61-90.

- Askerî, Ebû Hilâl (2007). *Vücûh ve 'n-nezâir*. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye.
- Bedr b. Hifan, Hırnık bint (1996). *Dîvânu şî'ri'l-Hırnık*. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (2000). *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Dimeşk: Dâru'r-reşîd.
- Câhız, Ebû Osmân Amr (1998). *Be'ân ve 't-tebyîn*. Kahire: Mektebetü'l-hancî.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd (1984). *Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-ilmi li'l-melayin.
- Cürcanî, Seyyid Şerîf (1985). *Kitâbu't-ta'rîfat*. Beyrut: Mektebetü Lübnan.
- Çoban, M. (2019). Dini referanslarda ailenin sorumluluğu bağlamında çocuğun dini eğitime dair bazı ilkeler. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(22), 181-196.
- Durmuş, İ. (2019). Su'lûk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. EK-2, ss. 528-530). TDV Yayınları.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. (1964). *Tehzibu'l-luğa*. Kahire: Dâru'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. (t.y.). *Me'ânî'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye li't-te'lîf.
- Fuad Abdülbâki, M. (1945). *Mucemü'l-müfrehes li elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye.
- Halebî, S. (1996). *Umdetu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Izutsu, T. (1966). *Ethico-religious concepts in the Qur'an*. Kanada: McGill University Press.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen (1987). *Cemheratu'l-luğa*. Beyrut: Dâru'l-ilmi li'l-Melayin.
- İbn Ebî Tahir, Tayfur (1908). *Belâğatu'n-nisâ*. Kahire: Matbaatu medraseti valideti Abbâs Evvel.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn (1979). *Mu'cemu mekayisi'l-luğa*. Dimeşk: Dâru'l-fikr.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (2012). *Sünen*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn (t.y.). *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dâru'l-maarif.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec (t.y.). *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve 'n-nezâir*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle.
- Kemâleddîn, Hazım Ali. (2008). *Mu'cemu'l-müfredâti'l-müşteraki's-sâmî fi'l-luğati'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-edeb.
- Kılıç, Y. (2025). *Arapçada "K- 'a-d" kökünün semantik tahlili*. Konya: Kitap Dünyası.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed (2006). *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. İstanbul: Mizan Yayınları.
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde (1961). *Mecâzü'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-hancî.
- Meydânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed (ts.). *Mecma'u'l-emsâl*. Kahire: Dâru'l-marife.

- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî.
- Mustafavî, H. (2009). *Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Mühelhil b. Rebîa, Ebû Leylâ (1995). *Dîvânu Mühelhil b. Rebîa*. Dâru'l-âlemiyye.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer (1988). *Me'ânî'l-Kur'ân*. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-kurâ.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân (1986). *Sünen*. Halep: Mektebü'l-matbû'âtî'l-İslâmiyye.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn (1981). *Mefâtihu'l-gayb*. Dimeşk: Dâru'l-fıkr.
- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kasım (1994). *Muhît fî'l-luğa*. Beyrut: Alemü'l-kütüb.
- Şenferâ, Sâbit b. Mâlik (2004). *Şerhu şî'ri's-Şenferâ*. Dimeşk: Dâru'l-yenabi.
- Şevki Yavuz, Y. (2003). Levh-i Mahfûz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 27, s. 151). TDV Yayınları.
- Taberî, Ebû Ca'fer (2001). *Câmi'u'l-beyân*. Kahire: Dâru hicr.
- Ubeyd, Ahmed Muhammed (2000). *Şu'arâu 'Ummân fî'l-câhiliyye ve sadru'l-İslâm*. Abu Dabi: Mecmeu's-sekâfi.
- Zeccâc, Ebû İshâk (1998). *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer (1998). *Keşşâf*. Riyad: Mektebetül'l-ubeykân.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh. (1999). *Şerhu'l-mu'allakâtî's-seb*. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye.

Extended Abstract

Introduction

This study investigates the lexicological and semantic dimensions of the Arabic words *umm* (mother) and *ab* (father) within Qur'anic usage with the aim of uncovering how these terms construct the conceptual foundations of family at the level of Arabic linguistic meaning. As one of the most comprehensive and stylistically refined corpora of Arabic, the Qur'an provides a particularly rich context for observing how kinship terms function beyond biological reference. Central to this vision are the terms that signify parenthood. While Arabic has several words for mother and father, such as *wālida* and *wālid*, these are largely restricted to biological parenthood. By contrast, *umm* and *ab* are semantically richer and more complex, encompassing not only genealogical relations but also functions of centrality, guidance, nurturing, and authority. The research problem emerges from the observation that, although parenthood is a recurrent theme in Qur'anic studies, the actual words used to denote parents have rarely been examined in their own right through the combined lenses of lexicology and semantics. Previous works on Qur'anic semantics, such as those of Toshihiko Izutsu, have tended to focus on major theological or ethical concepts like *īmān*, *kufr*, or *taqwā*. Studies on family, on the other hand, have concentrated on juridical obligations, pedagogical duties, or moral responsibilities. There has been little attention to the lexical and semantic nuances of the terms *umm* and *ab* themselves. The originality of this study therefore lies in offering a linguistically grounded philological and semantic analysis that bridges classical linguistic sources, pre-Islamic poetic usage, and Qur'anic occurrences by treating the Qur'an not as a norm-setting authority for meaning but as a primary textual corpus in which Arabic semantic possibilities are realized with particular intensity.

This research is guided by several questions. What are the lexical roots and semantic ranges of the words *umm* and *ab* in classical Arabic? How were these terms used in pre-Islamic and early Islamic poetic traditions? How are these established semantic ranges actualized and functionally redeployed in Qur'anic usage? By addressing these questions, the study aims to show that the Qur'anic conception of family is not confined to biological ties but extends to a more comprehensive model that integrates cultural, spiritual, and communal responsibilities through the semantic potential already inherent in the Arabic language.

Method

The study adopts a qualitative research model grounded in philological and semantic analysis. The guiding principle is that the meaning of Qur'anic terms can be adequately examined only by situating them within their linguistic history and established usage patterns in Arabic. Accordingly, the method employed is document analysis, which is particularly suitable for examining written sources and tracing semantic layers across time. The corpus of the study consists of three categories of sources: classical Arabic dictionaries, pre-Islamic and early Islamic poetry, and Qur'anic verses containing the words *umm* and *ab*. Lexicographical works such as *Lisān al-'Arab*, *al-Şihāh*, and *Tahdhīb al-Lughā* were consulted to identify root meanings, semantic ranges, and figurative usages. Pre-Islamic and Mukhaḍram poetry was analyzed to capture the cultural and symbolic associations of the terms prior to revelation. Finally, Qur'anic verses were examined as instances of high-level Arabic usage in which these semantic possibilities are contextually activated.

The analysis proceeded in two stages. First, the lexical data and poetic usages of *umm* and *ab* were collected and categorized. This stage revealed the broader semantic fields of the two words, including metaphorical extensions that go beyond their biological reference. Second, these findings were compared with the Qur'anic occurrences of the terms in order to observe how established semantic fields are preserved, narrowed, or extended within Qur'anic contexts. This comparative approach highlights the interaction between inherited Arabic usage and Qur'anic discourse without presupposing a normative semantic shift imposed by revelation.

As the study is entirely based on textual sources and does not involve human participants, no ethical approval was required. The research follows academic integrity standards by referencing all sources accurately and ensuring transparency in the methodological process.

Findings

The findings demonstrate that the Qur'anic use of *umm* and *ab* goes far beyond biological parenthood and incorporates symbolic, cultural, and theological dimensions rooted in the semantic resources of Arabic. The word *umm* retains its literal sense in verses that speak of biological mothers, but it also assumes metaphorical functions. The expression *umm al-qurā* ("the mother of the cities") designates Mecca as the spiritual and geographical center of the Muslim community. The phrase *umm al-kitāb* ("the mother of the Book") has been interpreted as referring to the entirety of the Qur'an, the opening chapter al-Fātiḥa, or the Preserved Tablet. Another striking usage occurs in *fa-ummuhu hāwiya* ("his mother will be an abyss"), where hell is metaphorically depicted as the sinner's inevitable refuge. These examples show that *umm* conveys notions of origin, centrality, comprehensiveness, and inevitability.

The word *ab* also displays a wide semantic range. In many contexts, it denotes biological fatherhood, but in others it points to ancestry, spiritual leadership, or symbolic identity. Abraham is described as the "father" of the community, which emphasizes his role as a guide and patriarch beyond genealogical ties. The Prophet Muhammad, while explicitly excluded from biological fatherhood in one verse, is portrayed as closer to believers than their own selves in another verse, and his wives are called "mothers of the believers." These usages show how the parental terms are extended to articulate moral and spiritual relationships. In figurative language, the nickname Abū Lahab ("the father of flame") illustrates how the word can denote identity or destiny rather than kinship. These usages confirm that *ab*, like *umm*, operates as a relational and representational term whose evaluative meaning is determined by context rather than by the lexeme itself. Together, these findings reveal that *umm* functions as a symbol of centrality and cohesion, while *ab* embodies authority, protection, and responsibility. The Qur'anic vision of family thus integrates biological ties with broader moral, spiritual, and communal dimensions through the semantic flexibility inherent in Arabic kinship terminology.

Conclusion, Discussion and Recommendations

The study concludes that the Qur'an's conception of family is multidimensional. Parenthood, expressed through the terms *umm* and *ab*, is not limited to biological functions but encompasses roles of origin, cohesion, protection, and guidance. These functions emerge from the interaction between established Arabic meanings and their contextual deployment in Qur'anic discourse.

In discussion, the results align with but also extend existing scholarship on Qur'anic semantics. While Izutsu and others examined theological and ethical concepts, this study demonstrates that familial terminology carries equally profound layers of meaning. The symbolic functions of *umm* and *ab* illustrate that the Qur'an employs everyday kinship terms to articulate theological, social, and moral structures by activating semantic potentials already embedded in the language. The mother represents origin and cohesion, while the father represents guidance and leadership. This dual model frames the family as a microcosm of the religious community, bridging personal relations and collective identity.

Recommendations arising from this research include further semantic studies of related terms such as *wālid* and *wālid*, in order to highlight the distinctive functions of *umm* and *ab*. Comparative analysis across Semitic languages may reveal common cultural patterns in kinship terminology. Interdisciplinary approaches linking Qur'anic semantics with sociology and anthropology of the family could also deepen our understanding of how sacred texts as linguistic artifacts construct notions of kinship and community. Such studies would enrich Qur'anic scholarship and offer valuable perspectives on the intersection of language, culture, and revelation.